

bilgi vermektedir (nşr. Muhammed ez-Zâhî, Riyad 1982).

BİBLİYOGRAFYA :

Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir* (nşr. Hamdî Abdülmeccid es-Selefi), Beyrut, ts. (Dâru İhyâ'it-türâsî'l-Arabî), neşredenin girişi, I, 5-26; a.mlf., *el-Mu'cemü'l-eusa* (nşr. Mahmûd et-Tahhân), Riyad 1405/1985, neşredenin girişi, I, 5-7; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1735-1737; Siddîk Hasan Han, *el-Hıttâ fi zikri's-şihâhi's-sitte*, Beyrut 1405/1985, s. 68; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, Fas 1346, II, 41-42; M. Zubayr Siddîqî, *Hadith Literature*, Calcutta 1961, s. 120-121; Şâkir Mahmûd Abdülmün'im, *İbn Hacer el-Askalânî*, Bağdad 1978, I, 465-499; a.mlf., "Dirâse fî ravâ'î'l-me'âcim", *el-Mu'errihu'l-Arabî*, XV/40, Bağdad 1989, s. 158-170; Ali Yardım, *Hadis*, İzmir 1984, II, 69-72; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustetrafe* (Özbek), s. 13-14, 281-289; İzmîrli İsmâil Hakkı, *Hadis Tarihi* (nşr. İbrahim Hatiboğlu), İstanbul 2001, s. 255; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 2003, s. 65-69; M. Ali en-Neccâr, "el-Me'âcim", *ME*, XXV/2 (1954), s. 169-172; Abdülkadir Palabıyık, "Taberânî ve el-Mu'cemü's-sağır Adlı Eseri", *DÜİFD*, XIII-XIV (2001), s. 191-203; M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DİA*, XII, 297-298; a.mlf., "Heysemî", a.e., XVII, 292-293; a.mlf., "İbn Hacer el-Askalânî", a.e., XIX, 525; Emin Aşikkutlu, "İsmâilî", a.e., XXIII, 127.

İBRAHİM HATİBOĞLU

MU'CEMÜ'L-MATBÛÂTİ'L-ARABİYYE ve'l-MUARREBE

(معجم المطبوعات العربية والمعربة)

Yüsf İlyân Serkis'in
(ö. 1932)

Arapça olan ve Arapça'ya başka dillerden çevrilen matbu eserlerle yazarlarına dair eseri (bk. SERKİS, Yüsf İlyân).

MU'CEMÜ MEKÂYİSİ'L-LUGA

(معجم مقاييس اللغة)

İbn Fâris
(ö. 395/1004)

tarafından hazırlanan Arapça etimolojik sözlük.

Arapça kelimelerin kendilerinden türediği köklerin ve bunların temel anlamlarının bulunduğu olgusu ile (usûl-mekâyîs) aynı kökten türeyen kelimeler arasında anlam ilişkisinin mevcut olduğu gerçeğinden hareket eden İbn Fâris sözlüğünde iki nazariyeyi ispat etmeye çalışmıştır. Bunlardan birincisi, üçlü köklerde "mikyâs" (asıl) adını verdiği ve kendilerinden fer'î kelimelerin türediği temel anlamların ve dolayısıyla temel kelimelerin bulunduğu, ikincisi, üçten fazla harften oluşan köklerin çoğunlukla terkiplerden veya birkaç kelimeden kısaltılarak elde edilmiş yapay

kelimeler (menhût) olduğudur. Meselâ "بحتر" (tiknaz) kelimesinin "بتر" kelimelerinden, "قلع" (kuru çamur; demir kırıntısı) kelimesinin "قفع قلع قلف"den ihtisar edilmesi gibi (Hilmî Halîl, s. 491). Böylece müellif, "mekâyîs" sözüyle bazı dilcilerin "el-iştikâku'l-kebir" dedikleri, her kökle ilgili kelimelerin ortak bulunduğu bir ya da birden çok temel anlamı kastetmiştir (M. Mustafa Rıdvân, s. 87).

İbn Fâris kısa önsözünde eserinin amacını ve başlıca kaynaklarını açıklamıştır. Bunların başında Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'i ile İbn Düreyd'in *el-Cemheresi* gelir. Bu iki esere "Kitâbeyn" adını veren müellif temel anlamlar ve yapay kelimeler düşüncesinin Halîl'e ait olduğunu, onun bazı kelimeleri açıklarken bu konuda yaptığı açıklamalardan esinlendiğini belirtmektedir (*Mu'cemü mekâyîsî'l-luga*, I, 440; Hüseyin Nassâr, II, 436; M. Mustafa Rıdvân, s. 96). Halîl b. Ahmed'le ilgili eleştirilerinde son derece saygılı davranan müellif bu eleştirilerini çok defa *Kitâbü'l-Ayn*'a yönelmiştir (Hüseyin Nassâr, II, 459). İbn Düreyd'i ise ağır biçimde tenkit etmekte, onun kelime uydurduğunu, yanlışları gizlediğini ve yanlışları sıkça belirtmektedir. Sözlüğünde kabilelerin lehçe farklarına nâdir olarak yer verdiği halde İbn Düreyd'in Yemen lehçesiyle ilgili nakillerinin birçoğu -onun temel anlamlar teorisiyle uyumadığı için- ağır eleştirilere mâruz kalmıştır. İbn Fâris ayrıca Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Garibü'l-ğadışi* ile *el-Garibü'l-muşannef*'inden ve İbnü's-Sikkît'in *İşlâhu'l-manţık*'ından faydalanmıştır. *Mekâyîsü'l-luga*'da adları zikredilen ve kendilerinden nakilde bulunulan diğer dil âlimlerinden bazıları da şunlardır: Kisâî, Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, Ebû Amr eş-Şeybânî, Ebû Zeyd el-Ensârî, Asmaî, İbnü'l-A'râbî, Sa'leb (a.g.e., II, 500).

Alfabe harfleri sayısınca yirmi sekiz bölümden (kitab) oluşan sözlükte her bölüm ikili kökler, üçlü kökler ve daha fazla harften oluşan kökler olarak üç kısma (bab) ayrılmıştır. "مد، مدّ" gibi ikinci harfi şeddeli olan üçlü köklerle "نقل، نزل" gibi iki harfin tekrarıyla meydana gelen dörtlüler ikililer kapsamına dahil edilmiştir. Muzâaf kelimeler alfabetik sıralanmış, harf sayısı üçten fazla olan kökler her ana bölümün sonunda rastgele yerleştirilmiştir. Sıralama esnasında, açıklaması yapılacak kökün ilk harfinden önce gelen harfler sona bırakılmıştır. Meselâ "cîm" bölümünde sıralama "c'e, cb, ct, çş ... cy" şek-

linde değil "çş, çş, cd, cz, cr ... cy, c'e, cb, (ct), çş" şeklindedir.

İbn Fâris, kökleri incelerken öncelikle onların birden beşe kadar artabilen temel anlamlarını zikretmiş, ardından her temel anlamla ilgili yan anlamları sıralamış, en sonda da kendilerinden türeyen kelimelerin bulunmadığı (şâz) müfredâta yer vermiştir. Şâz kelimeler için anlam tutarsızlığı (tebâyün), anlam uzaklığı (tebâud), anlam benzeşmezliği (adem-i inkıyâs) ve münferit anlamlı kelimeler gibi terimler kullanmıştır (I, 64, 427, 433, 460).

Müellif, temel anlam-yan anlam teorisini sahil Arapça olan, kendisinden birçok kelimenin türediği köklerde görmüş ve uygulamıştır. Bu sebeple aşağıdaki kelime türlerinde temel anlam-yan anlam ilişkisi ve türeme ilgisi görmemiştir: Bitki ve yer adları, özel isimler ve lakaplar, tabiatteki seslerin taklidiyle oluşan kelimeler, kalem-malem gibi pekiştirmelerin (itbâ) yapay olan ikinci kelimeleri, zarflar, harfler ve edatlar, Arapça'ya başka dillerden geçen kelimeler, sahil Arapça olduğu şüpheli kelimeler, bir harfi başka bir harften dönüşmüş (mübdel) kelimeler, bir kökün iki harfinin yer değiştirmesiyle oluşan fer'î kökler ("جذب"nin "جبد"nin maklûbu olması gibi), bir terkipten veya birkaç kelimeden kısaltılarak oluşturulmuş yapay kelimeler, türevleri olmayan tek kelime halindeki kökler (Hüseyin Nassâr, s. 447-452; M. Mustafa Rıdvân, s. 97-101). İbn Fâris, kısaltmayı ilke edindiği için kendilerinden nakilde bulunduğu dilcilerin adlarını çoğunlukla zikretmemiş, nakilleri öz ve mefhum olarak almış, bazı kelimelerin açıklamasını terketmiş, mecazi ibarelere özen göstermiş ve onların mecaz, müstear, müşebbeh ya da mahmûl olduklarını belirtmiş ("d'v", "zvç" md.leri), mecazi anlamları köklerin sonuna bırakmıştır.

İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyîsî'l-luga* ile *Mücmelü'l-luga* adlı sözlüklerinde ilk defa, Halîl b. Ahmed (*Kitâbü'l-Ayn*) tarafından ortaya konulan taklîb (bir kökü oluşturan harflerin farklı dizimleriyle meydana gelen köklerin bir arada zikredilmesi) sistemini ortadan kaldırmış, bab esasına göre dizimi daha sağlam bir zemine oturtmuş, ayrıca sözlüklere temel anlamlar fikriyle kelime gruplarından ihtisarla elde edilen yapay kelimeler düşüncesini getirerek Arap sözlük biliminde etimolojik yaklaşımı başlatmıştır. Özellikle Radiyüddin es-Sâgânî *el-Ubâbü'z-zâhir* adlı eserinde, Murtaşâ ez-Zebîdî *Tacü'l-arûs*'ta onun bu fikirlerinden yararlanmış. Bütün Arapça kelimeleri etimoloji

açısından ele alan tek sözlük özelliğini taşıyan *Mu'cemü Mekâyisi'l-luğa*'dan Mısır Arap Dil Kurumu'nun hazırladığı *el-Mu'cemü'l-kebir*'de büyük ölçüde yararlanılmış ve İbn Fâris'in düşüncelerinin çoğuna yer verilmiştir. Esere yöneltilen eleştirilerin başında tertibinin zor anlaşılması, maddelerin asıllarına göre taksimindeki karışıklıklar, bazı kelimelerin açıklanmaması ve ihtisardan dolayı alıntılarda kısaltma yapılması gibi hususlar gelmektedir.

Mu'cemü mekâyisi'l-luğa Abdüsselâm Muhammed Hârûn tarafından altı cilt halinde yayımlanmış (Kahire 1366-1371/1946-1951, 1389-1392/1969-1972), daha sonra ofset yoluyla Mısır ve İran'da baskıları tekrarlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn). Kahire 1389-92/1969-72 → Beyrut 1411/1991, I-VI; a.m.f., *eş-Şâhibî* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire, ts. (Matbaatü'l-İsâ el-Bâbî el-Halebî), s. 57; Yâkût, *Mu'cemü'l-üde-bâ*, IV, 84-85; Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemü'l-'Arabî: Neş'etühü ve tejavvürüh*, Beyrut 1968, II, 425-465, 500; Emîl Bedî Ya'kûb, *el-Me'âcimü'l-luğaviyyetü'l-'Arabiyye*, Beyrut 1981, s. 85-90; M. Mustafa Rıdvân, *el-İlmâm Ebû'l-Hüseyn İbn Fâris er-Râzi ve âşâruhü fi'l-luğa ve fi'n-naḥv*, Kahire 1991, s. 87-117; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, *'Uyûnü'l-mü'ellefât* (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1414/1994, I, 213-214; Hilmi Halîl, *Dirâsât fi'l-luğa ve'l-me'âcim*, Beyrut 1998, s. 491-502; Sadi Çöğenli – Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 2000, s. 148.

HÜSEYİN ELMALI

el-MU'CEMÜ'L-MÜFEHRES li-ELFÂZİ'L-HADİSİ'N-NEBEVÎ (المعجم المفهرس لألفاظ الحديث النبوي)

Dokuz hadis kitabında yer alan rivayetlerin bu kitaplardaki yerini göstermek için hazırlanan alfabetik kelime fihristi.

Bir hadisin bilinen bir kelimesinden hareketle Buhârî (Leiden 1862-1868, 1907-1908) ve Müslim'in (Kahire 1290) *el-Câmi'u's-şâhih*'leri, Ebû Dâvûd (Kahire 1292), Tirmizî (Kahire 1292), Nesâî (Kahire 1312), İbn Mâce (Kahire 1313) ve Dârimî'nin (Delhi 1337) *es-Sünen*'leri, Mâlik'in *el-Muvaḫḫa*'ı (Kahire 1279) ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde geçtiği yeri (Kahire 1313) tesbit etmek amacıyla 1916 yılında Arent Jean Wensinck, Theodorus Willem Juynboll ve Josef Horowitz'in önderliğinde on beşi aşkın akademikle enstitünün ilmi ve malî desteği, beşi müslüman, diğerleri şarkiyatçı alt-

mış dört kişinin katkısıyla başlayan çalışma 1987'de tamamlanmıştır. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*'in ilk fasikülül kendisine gönderilince bulunduğu hataları tashih edip önerilerde bulunmuş, bunun üzerine proje heyeti diğer fasiküllerin son tashihlerini ve gerekli ilâveleri yapmasını ona teklif etmiş, böylece eseri hazırlama heyetine dahil edilen M. Fuâd Abdülbâkî vefatına kadar (1968) projeye katkısını sürdürmüştür. Eserin ilk cildi çalışmaya başlanılmasından yirmi yıl sonra çıkmış (I. c. 1936; II. c. 1943; III. c. 1955; IV. c. 1962; V. c. 1965; VI. c. 1967; VII. c. 1969), son cildi de (*el-Fehâris*) 1988'de yayımlanmıştır (2. bs., I-VIII, Leiden 1992; I-VII, İstanbul 1986; VIII, İstanbul 1988). Kitap Fransızca olarak *Concordance et indices de la tradition musulmane*, Arapça olarak *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî* şeklinde anılmış, kısaca *Concordance* ve *el-Mu'cemü'l-müfehres* diye meşhur olmuştur. Çalışmanın ilk yedi cildinde hadislere, VIII. cildinde ise senedlerin sahâbi râvileri ve hadis metinleri içinde geçen şahıs, kabile, fırka, mezhep, din, melek, cin, şeytan, put, hayvan, şehir, ülke, dağ, göl, nehir ve diğer yer adlarıyla nisbelere yer verilmiş, Kur'an âyetlerinin geçtiği yerler gösterilmiştir. Farklı şekillerde anılan şahıs, terim ve yer adları bir defa zikredilmiş, diğer yerlerden buralara atıf yapılmıştır (Raven, VIII, s. k-^a).

el-Mu'cemü'l-müfehres, dokuz hadis kitabındaki rivayetlerin, kelimenin içinde geçtiği cümlelerin anlamlı bir kısmı ile birlikte bu eserlerdeki yerlerini gösteren bir çalışmadır. Bir hadisin kaynağı bulunmak istendiğinde en nâdir kullanılan anahtar kelimelerden hareketle hadisin dokuz eserinde hangi bölümlerinde geçtiğine dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Çalışmada Buhârî'nin *el-Câmi'u's-şâhih*'i "خ", Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih*'i "م", Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'i "د", Tirmizî'nin *es-Sünen*'i "ت", Nesâî'nin *es-Sünen*'i "ن", İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i "ج" (ilk 23 sayfada "ق"), Dârimî'nin *es-Sünen*'i "دي", Mâlik'in *el-Muvaḫḫa*'ı "ط", Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i "حم" (ilk 23 sayfada "حل") rumuzu ile gösterilmiş, ayrıca hadisin sözü edilen kitap, bab veya sayfada birden fazla geçtiğine işaret etmek üzere ilgili yerdeki tekrarın sayısına göre yıldız (*) işareti konulmuştur.

Eserde her kelimenin sülâsî kök fiili madde başı yapılmış, bu kelimenin içinde geçtiği hadisler önce fiiller, sonra isimler zikredilmek suretiyle sıralanmıştır. İsim-

lerde tenvinli merfû isim, tenvinsiz ve son ekli merfû isim, izâfetle mecrur tenvinli isim gibi bir sistem takip edilmiş, ayrıca isimler arasında müfred, tesniye, cemi şeklindeki dizilişe riayet edilmiştir. Müştak kelimelerde önce izâfetsizlere, ardından izâfetilere yer verilmiştir. Fiiller de mâzî, muzâri, emir, ism-i fâil, ism-i mef'ûl olarak sıralanmıştır. Yine fiillerin son eksiz mâlûmları, son ekli mâlûmları, son eksiz meçhulleri, son ekli meçhulleri kaydedilmiş, kendi içinde önce mücerred, daha sonra mezîd bablar alınmıştır.

Hadislerin arkasında kaynağı göstermek için verilen kısaltmalardan sonraki kelime ve rakamlar Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Dârimî'nin eserlerinde kitap adı ve bab numarasını, Müslim ve Mâlik'in eserlerinde kitap adı ve hadis numarasını (Müslim'in mukaddimesinde sayfa numarasını), Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde cilt ve sayfa numarasını göstermektedir.

el-Mu'cemü'l-müfehres sahâbi râvisi, baş tarafı veya konusu bilinmeyen hadislerin kaynağını sadece bir kelimeyle tesbit etme ve özellikle Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde kolayca faydalanma imkânı sağlaması, akademik çalışmalarda hadislerin kaynağını gösterme konusunda bir insicam getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Ancak eseri hazırlayanlar hadis metinlerinde kendilerince önemli gördükleri kelimeleri esas aldıkları için *el-Mu'cemü'l-müfehres*'te arama sırasında anahtar kelimenin kök fiilinin nâdir kullanılanı ve çekimli olanı tercih edilmeli, aranan hadisin sadece bir kelimesi değil gerektiğinde çeşitli kelimeleri anahtar olarak denenmelidir. Ayrıca aramada esas alınan lafzın bazı benzer hadislerde ortak olması sebebiyle her zaman istenilen hadise işaret edemeyebileceği, kitap, bab ve sayfa numaralarında hata bulunabileceği düşünülerek hadisin gösterilen yerde olup olmadığı kontrol edilmelidir.

Yukarıda zikredilen dokuz kitapta geçtiği halde *el-Mu'cemü'l-müfehres*'te yer almamış hadisler az değildir. Ayrıca Müslim'in *el-Câmi'u's-şâhih*'inde senedi verilip metni zikredilmeyen rivayetlerin dikkate alınmaması, *el-Muvaḫḫa*'da Mâlik'in ve diğer fakihlerin görüşlerine (âsâr ve fetâvâ) değil sadece merfû rivayetlere işaret edilmesi eserin kusurları olarak değerlendirilmiştir. Sa'd el-Mersafî'nin çalışmasında (bk. bibl.) bu hataların bir kısmı belirtilmiştir. Fransızca mu-